

НАТАЛІЯ КОВАЛІСКО,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Львівського національного університету ім. Івана Франка

Континуальність традиції: базові перспективи аналізу стратифікаційних порядків

Abstract

The basic prospects and specificity of stratification analysis are considered in the article. Essence is exposed and the review of fundamental class and non-class (gradations) stratification orders are carried out. Possibilities of study of stratification orders: objectivism & subjectivism; structure & activity; constructed communities & real groups; positions & dispositions; constant & “unset” factors of stratification are analysed, as well as perspective of application of multidimensional analysis of inequalities in the context of conceptual triad of “positions–disposition–practices (activity)”.

У соціології, яку її класики створювали як науку про суспільство, відсутнє універсальне, загальнозначиме визначення того, що є суспільство. Разом із тим притаманна їй майже з моменту виникнення мультипарадигмальність досить жорстко вимагає поєднання багатьох сутнісних ознак світу співіснування та взаємодії індивідів та соціальних спільнот, жодна з яких не претендує на статус домінантною чи найточнішою. За структурного підходу суспільство зазвичай розглядають як гетерогенне утворення (тобто таке, що має багато складових) з явними і латентними зв'язками між його елементами. При цьому під елементами розуміють інститути, організації, соціальні позиції, соціальні групи та категорії (класи, верстви тощо), а стратифікацію та диференціацію визнають тими тотальними процесами, що відтворюють таку гетерогенність.

Іншими словами, елементи за, так би мовити, “програмою” із певними ступенями свободи, згідно з динамічними тенденціями соціуму, перманент-

тно впорядковуються й зорганізуються вертикально, формуючи певну кількість стратифікаційних порядків (порядків нерівності), а також горизонтально, коли елементи різні, проте розташовуються на одному “рівні”, кристалізуючись у вигляді диференційних порядків (порядків відмінностей). Оскільки суспільство являє собою водночас і процес, і результат, тому, по-перше, в ньому існують і діють правила та норми, за якими індивідам у перебігу їхнього включення у суспільство більш або менш жорстко приписуються нерівності, тобто діє деякий алгоритм аскрипції нерівностей, а індивіди своїми намірами і практиками модифікують такий алгоритм або підпорядковуються його імперативам. По-друге, кінцевим результатом процесуальності є соціальна структура у широкому розумінні цього слова, своєрідний морфологічний осад, умова і контекст індивідуальної та групової діяльності, що не підлягають елімінації чи концептуальному спрощуванню — те, що доцільно також називати соціальним порядком.

На думку С.Макеєва, соціальний порядок у цілому визначається переліком сукупністю поділів, зорганізованих як горизонтально (соціальна диференціація), так і вертикально (соціальна стратифікація). В історичному, а також аналітичному баченні трьома найважливішими різновидами цих поділів є соціально-групові (класи, страти), неієрархічні соціальні відмінності, а також структура нерівностей у вигляді деякої сукупності благ, які підлягають асиметричному розподілу. При цьому соціальні відмінності та класи можуть бути рядопокладеними, але нерівності обов'язково є ієрархічними, а тому є структурами, що управляють поведінкою окремих людей і спільнот через культивування домагань, мотивацій і цілей індивідуальної або групової діяльності. Образ соціального порядку репрезентується класовою структурою суспільства і структурою соціокультурних (“горизонтальних”) відмінностей, а також структурою нерівності (ієрархією) доступу до благ. Порядок спочатку виступає у своїй описовій функції та репрезентує компактну, досяжну і тому зручну в науковому вжитку будову світу людей [1, с. 84].

Отже, *стратифікаційний порядок* — це завжди ієрархічний порядок, який класифікує індивідів за ранговим принципом, тобто визначає на основі певної множини критеріїв нерівності, який із агентів (індивід, група, верства) посідає вище, а який нижче місце на соціальній драбині суспільства. Взагалі становище спільнот у соціальній структурі формується на основі всієї сукупності стратифікаційних порядків, які методологічно та методично обґрунтовуються дослідником у межах певної теоретичної парадигми чи підходу.

Скажімо, П.Блау вирізняє структурні параметри, які мають дві основні форми: *номінальну*, в межах якої популяція поділяється на окремі підгрупи (наприклад, за статтю, расою, етнічністю, віросповіданням, мовою, місцем проживання, цариною діяльності, політичною орієнтацією), і *рангову*, що встановлює вертикальний вимір, приписуючи індивідам чи спільнотам певний статус (наприклад, за віком, доходом, статком, освітою, престижем, владою, соціальним походженням, адміністративною посадою та інтелектом) [2]. У сукупності ці параметри утворюють дві найважливіші характеристики соціальної структури — гетерогенність і нерівність.

Гетерогенність (її ще називають горизонтальною диференціацією) як базова характеристика соціальної структури акцентує строкатість, різноманітність, багатство відтінків суспільства й безпосередньо не передбачає його поділ за принципом “вище” або “нижче”. Вживаючи поняття “гетерогенність”, зазвичай вказують той номінальний показник, за яким проводиться такий поділ (наприклад, ми можемо говорити про етнічну або релігійну гетерогенність). І хоча номінальні параметри не описують статусні відмінності або поділ індивідів у групі за рангами, багатьом із них імпліцитно притаманний вертикальний вимір. Так, очевидним є зв'язок між поділом за статтю і доходом (усім відомий той факт, що в більшості сучасних суспільств чоловіки отримують винагороду за працю в середньому більшу, ніж жінки); іноді належність до конкретної партії визначає й обсяг влади; професії наділені різним престижем; житель столиці оцінює своє соціальне становище вище, ніж житель провінції тощо.

Зрозуміло, що і спостереження за ієрархічними утвореннями має в соціології відносно довгу історію і досить багатий фонд теоретико-методологічних та методичних розробок. Отже, метою даної статті є огляд основних різновидів стратифікаційних порядків, а також окреслення концептуально обґрунтованих кон'юнкцій їх вивчення.

Класовий стратифікаційний порядок

Клас — одне із ключових соціологічних понять. Вважається, що коректне застосування поняття класу вимагає його експлікації в контексті свідомо прийнятих дослідником або некритично успадкованих теоретичних припущень. Е.Райт досить точно порівняв цю категорію з “хамелеоном, який змінює забарвлення фактично в кожній соціологічній традиції” [3, с. 3]. Загальновідомо, що уявленням про клас ми зобов'язані, насамперед, працям К.Маркса й М.Вебера, в яких закладено базові принципи можливого дискурсу щодо такого порядку нерівності.

Тенденція редукувати соціальну структуру суто до класової структури, класового стратифікаційного порядку найвиразніше представлена, зрозуміло, в марксизмі. Саме в марксистській соціології ортодоксального гатунку другої половини минулого століття постійно наголошувалося, що цінності, культурні традиції, соціальні інститути та організації не є складовими соціальної структури. Остання пов'язана лише з місцем індивідів у системі виробництва. При цьому зміст та конфігурація класового стратифікаційного порядку, тобто які відносини і між якими саме класами визначають динаміку соціальної інтеграції/дезінтеграції та суспільних змін, — ось що є головним пояснювальним чинником [4, с. 41]. Вертикальний вимір задають володіння чи не володіння власністю: той, хто має її в своєму розпорядженні, є “вищим”, або сильнішим; саме власник встановлює асиметричні відносини за допомогою нефізичних засобів примусу, які К.Маркс і називав “експлуатацією” (його концепцію класоутворення ретельно проінтерпретовано і схематично подано в монографії О.Куценко “Суспільство нерівних” [5, с. 43–48]).

Для К.Маркса “клас” не стільки концептуальний засіб опису економічних позицій різних соціальних груп, скільки реально існуючі сукупності індивідів, які вособлюють опозиційні суспільні відносини, а притаманні їм можливості та ресурси використовують для радикальних трансформацій класового стратифікаційного порядку. Звісно, він не заперечує наявності безлічі проміжних верств, утворюваних внаслідок поділу суспільної праці, проте вважає їх вкрай нестійкими, побічними й випадковими наслідками загального історичного процесу, доля яких — розпадатися і зникати. Вони, очевидно, являють собою невинні жертви конкуренції основних класів за суспільну домінацію, проте для сучасного дослідника вказівка на наявні нестійкі елементи зберігає свою значущість.

Недооцінка ролі та значення проміжних, і в цьому сенсі “середніх” верств у соціальній структурі настільки часто закидали Марксовій концепції, що це вже давно сприймається некритично. Разом із тим для марксизму такі закиди є просто алогічними: класи конкурують за владу, тобто за контроль над державою як інститутом панування і засобом підтримання порядків нерівностей. Однак буржуазія — третій стан, або “середній клас” — вже має владу в суспільстві, яке спостерігає й аналізує К.Маркс, а можливість появи нового середнього класу, який би претендував на владу, близька до нульової чи навіть дорівнює нулю. Твердження щодо влади “класу знання, класу професіоналів”, які поширювали прихильники технократичного погляду на розвиток суспільства ще у другій половині минулого століття, нині вже сприймаються як спроба марного соціологічного навіювання: в історії реалізовується якийсь інший сценарій, явно не марксистський, але й не суто ліберальний.

У працях “Німецька ідеологія”, “Злиденність філософії” К.Маркс додатково обґрунтовує важливу характеристику класу, від якої істотною мірою залежить онтологічний статус цієї великої групи індивідів як джерела й сили, що трансформує суспільство. Позиція у системі виробництва й умови життя, зумовлені нею, є необхідними, але недостатніми підставами цільової дії. Потрібне ще й культурно-ідеологічне доповнення у вигляді “класової свідомості” — систематичного уявлення щодо власної ідентичності, свого місця в соціумі та соціального призначення. К.Маркс зазначає, що як пролетаріат, так і буржуазія лише поступово перетворюються з класу “в собі” на клас “для себе” впродовж відносно тривалого часу, який умовно можна назвати “періодом класового метаморфозу”. Саме клас “для себе”, який за посередництва “ідеологів” продукує відповідний до своєї позиції світогляд, здатний і готовий переконструювати стратифікаційні порядки.

Помилятиметься той, хто стверджуватиме, що розмови про “в собі” та “для себе” — явний анахронізм і становлять інтерес тільки для історика соціології. Насправді є більше підстав говорити про континуальність цієї когнітивної традиції. В німецькій суспільно-філософській думці вона чітко простежується від Кантових речей “у собі” та “для себе” через Марксові дефініції класів до ідей Г.Зімеля, висловлених у ранній праці (фактично на піддорозі від філософії до власної соціологічної концепції й тоді ще під відчутним впливом Г.Спенсера) “Соціальна диференціація” [6], де він не-

одноразово говорить про обов'язкову присутність в полі соціології об'єктів, які щось значать у собі та для себе (філософія Канта була темою його докторської дисертації). Можливо, ця традиція відтворюється і пізніше, проте з'ясування виходить за межі завдань вивчення стратифікаційних порядків. Для нас же важливіше те, що об'єкт “у собі” являє собою інертне тіло, яке можна вивчати на предмет притаманних йому властивостей, за яким можна спостерігати, якому можна, нарешті, співчувати чи намагатися його захистити. Проте об'єкт “для себе” за визначенням є об'єктом активним, діючим — тим, що сучасною мовою соціології зветься актором чи агентом, і саме такий об'єкт, як згідно із Г.Зімеlem, так і згідно з теоретиками та практиками сьогодення, має перебувати у фокусі соціології. Тобто маємо континуальність — неявну, однак незаперечну.

Отже, стало дискримінована соціальна позиція, механізми аскрипції нерівностей, які працюють без помітних перебоїв і до того ж не здатні до самоперенастроювання — ось що задає енергетику колективній дії, що революціонує суспільство, зумовлює прогресивну поступальність історичного руху. Суттєво й те, що сталість алгоритмів приписування нерівностей забезпечується соціальними інститутами, зокрема державою, інвективи на адресу якої є органічними для марксизму, а в радикальнішій формі висувалися й анархістами. І не випадково Ф.Енгельс на початку 50-х років XIX століття відносить концепцію історії як наслідку боротьби класів і перманентних метаморфоз класових порядків до найважливіших внесків свого соратника і друга у суспільствознавство. З огляду на це, можливо, теза про фрагментарність та невпорядкованість класової теорії К.Маркса підлягає ревізії, а нібито переконливі посилання на незавершений розділ “Капіталу” прикривають елементарне ухиляння від докладання додаткових дослідницьких зусиль.

У фокус наукової уваги М.Вебера класи також ніколи повністю не потрапляли. Відносно повну реконструкцію його поглядів, їхніх збігів і відмінностей від Марксових можна знайти в уже згадуваній праці О.Куценко [5, с. 52–56]. Проте під кутом зору нашого дослідження важливо те, що для К.Маркса, в якого навіть у пізніх працях настанови та упередження переконаного молодогегельянця легко розпізнати, форма думки визначається формою буття як первинною, безумовно передуючою інстанцією, а у граничному випадку, в кінцевому підсумку, вони збігаються. Класи як морфологеми, класові порядки як результати роботи механізму приписування нерівностей первинні, а класові теорії та концепції є ментальними образами їх, хоча й не буквальними, але відбитками — марксистська епістемологія і була ґрунтована на теорії відображення.

Онтологізм колективних сутностей був неприйнятний для М.Вебера. Саме з його методологічним індивідуалізмом насамперед ознайомлюють студентів-соціологів: діють не колективи, а тільки окремі індивіди. Звісно, вони часто опиняються у схожих ситуаціях (у нашому випадку — “класових ситуаціях”), проте класи та класові стратифікаційні порядки не можуть бути нічим іншим, як аналітичними категоріями, котрим не можна увідповіднити будь-яку онтологічну сутність. “Буття” класу, якщо про таке й можна говорити, суто ментальне й евристичне — сліди цієї традиції й до-

слідницької позиції легко виявити й у сучасних методологічних та поняттєвих побудовах.

Окрім того, М.Вебер наполягав, що не держава, а ринок є тим соціальним інститутом, що зумовлює аскрипцію нерівностей, а інституціональне регулювання такого приписування виявляється досить складним. У першому наближенні, схематично, його можна подати таким чином. Структурною основою класової ситуації є розподіл між позиціями найдефіцитніших цивілізаційних ресурсів — влади, власності, багатства у вигляді матеріальних та символічних (престиж) винагород [7, с. 87–88]. Тобто нерівність, точніше порядок нерівностей як порядок різноманітних, неоднакових за обсягами та якістю життєвих шансів та можливостей він вводить для спостереження й опису суспільства як конститутивний елемент самого цього суспільства — те, до чого індивіди повинні пристосовуватися і чого змінити вони не здатні.

У конкуренцію за шанси та можливості (оскільки ринок — це простір конкуренції) індивіди не вступають неозброєними. Їхніми ресурсами, що визначають конкурентоспроможність, є загальна освіта, професійна освіта та досвід (в сумі — кваліфікація). Зміна позиції, подолання обтяжливої чи вкрай небажаної та принизливої нерівності можливі, проте не через перетворення дійсності, а в цілеспрямованій діяльності із самовдосконалення на засадах вимогливості до себе й відповідальності за себе. Індивідуальне подолання нерівності — таким є імператив ринку, інституціональна засада відтворення стратифікаційного порядку.

Дуальний, за К.Марксом, класовий порядок, що як тенденція прокладає собі шлях крізь перипетії метаморфоз класів та заздалегідь визначену еволюцію проміжних соціальних категорій, неприйнятний для М.Вебера як соціолога. Як пояснювальний принцип він евристично порожній, адже важко уявити, як уся різноманітність проявів суспільних відмінностей може бути зведена до нього або ж із нього виведена. Для Вебера-історика він неприйнятний і як принцип опису: дуальний порядок занадто спрощує світ людей, дає його плоску, позбавлену відтінків та глибини картину.

Таким чином, межі розмови про класові стратифікаційні порядки задаються дуальними Марксовими та множинними Веберовими порядками. Водночас позитивний характер соціології як науки, заявлений ще О.Конттом, вимагає дистанціювання від ідеології на кшталт марксизму. До цього схиляє й вимога М.Вебера про “свободу від цінностей” у науковому дослідженні — вимога говорити про предмет, а не оцінювати його. Отже, в результаті подвійної дискредитації поняття “клас” у межах соціології активніше та продуктивніше розроблялися концептуальні та операціональні уявлення щодо градаційних стратифікаційних порядків.

Некласові стратифікаційні порядки

Множина ознак, за якими соціолог може конструювати “соціальну структуру” того чи іншого рівня складності (складність тут — похідна від кількості елементів структури), не безкінечна, а ознак, які б одразу формували стратифікаційні порядки, — ще менше. Не втрачають актуальності погляди М.Вебера з цього приводу. У праці “Основні поняття стратифікації”

він стверджує, що суспільна система складається принаймні з трьох стратифікаційних порядків, у кожному з яких нерівномірно розподіляються найдефіцитніші ресурси: економічний порядок, або розподіл доходів і багатства; політичний порядок, або розподіл влади; соціальний порядок, або розподіл авторитету, поваги, престижу. Отже, “трьома автономними вимірами стратифікації” [8, с. 148], тобто стратифікаційними порядками, за Вебером, є власність, влада і престиж як три окремі чинники, що у своїй взаємодії становлять підстави ієрархій у будь-якому суспільстві.

Першість у систематичному застосуванні стратифікаційного підходу в емпіричних дослідженнях небезпідставно віддають П.Сорокіну. Для нього соціальна стратифікація — це ієрархічно зорганізована сукупність об'єднань людей, яка емпірично виявляється у трьох головних формах — економічній, політичній і професійній. Якщо економічний статус членів суспільства неоднаковий, якщо серед них є як власники, так і невласники, то таке суспільство характеризується наявністю економічного розшарування, економічного стратифікаційного порядку. Якщо в межах якоїсь сукупності індивідів існують ієрархії авторитетів і престижу, звань і почесностей, якщо існують ті, що керують, і керовані, тоді, незалежно від термінів (монархи, бюрократи, господарі, начальники), це означає, що така сукупність політично стратифікована, що склався і відтворюється політичний стратифікаційний порядок. Якщо члени якогось суспільства розділені на різні категорії за родом їхньої діяльності, занять, а деякі професії при цьому вважаються більш престижними порівняно з іншими, якщо члени тієї чи іншої професійної групи діляться на керівників різного рангу і підлеглих, то існує професійний стратифікаційний порядок.

Згідно з П.Сорокіним, будь-яка організована соціальна група завжди соціально стратифікована. Не існувало і не існує жодної постійної соціальної групи, яка була б “пласкою” і в якій усі її члени були б рівними [9, с. 302–307]. Він, схоже, не використовував термін “соціальний клас” в його широкому сенсі, а вважав за краще говорити про економічні, політичні та професійні статуси, страти та класи, тобто вважав ці об'єднання індивідів елементами градаційних порядків. З можливих дефініцій соціального класу використовував таку: спільність людей, які посідають близькі позиції щодо економічних, політичних і професійних статусів.

Як відомо, елементи стратифікаційного підходу містяться в розробках М.Вебера, насамперед у концепції статусних груп (точніше — страт, оскільки статуси, за визначенням, — ієрархізовані утворення). За Вебером соціальна “страта” — це органічне чи штучне утворення всередині великої групи, об'єднання індивідів, якому притаманний однаковий за видом і рівнем престиж, набутий завдяки їхній позиції, а також можливості досягнення особливого роду монополії на нього. Існує кілька найважливіших джерел ієрархізації страт: а) розвиток специфічного стилю життя на підставі типу зайнятості, професії, досягнутого статусу та отримуваного доходу; б) успадковані чи самостійно здобуті харизма, авторитет та репутація; в) присвоєння і монополізація політичної або іншої влади, що її визначають життєво й суспільно важливою різні групи та категорії [7, с. 104–105].

Отже, під статусною групою Вебер розумів сукупність індивідуальних суб'єктів, які поодиночі, але координуючи свої дії, успішно змагаються за публічну пошану, честь і славу, мають привілейований доступ до обмежених ресурсів й привласнюють супутні їм культурні, моральні та символічні атрибути. Вебер розрізняв спільноти на основі класової ситуації (економічні "класи") та статусні спільноти під кутом зору їхньої внутрішньої солідарності й войовничості. На відміну від перших, статусним групам як реально функціональним структурним елементам притаманний обциний характер, який передбачає відтворення типового стилю життя й культурної спадщини. Економічні ж класи, навпаки, є просто агрегатами індивідів, пов'язаними з анонімними обмінними та іншими економічними процесами [10]. Статусні спільноти зорганізовані як громади з метою захисту й зміцнення своїх соціальних привілеїв і прав, а з плином часу в них починає домінувати тенденція до "закритості"; так, наприклад, еволюціонували цехові корпорації Середньовіччя.

Найінтенсивніше концептуальна розбудова уявлень про некласові стратифікаційні порядки відбувалася в рамках структурного функціоналізму, а відносно завершеного вигляду набула в концепції К.Девіса й У.Мура, вперше оприлюдненій 1945 року у статті "Деякі принципи соціальної стратифікації". Здається, вони поставили надскладне завдання: обґрунтувати необхідність та неминучість стратифікації, трактуючи її як нерівномірний розподіл матеріальних благ і суспільного престижу. Цей нерівномірний розподіл визначається функціональною важливістю (значимістю) позиції. При цьому важливість позиції вони тлумачать подвійно: в індивідуальній чи груповій перспективі позиція важлива тому, що люди визнають її такою; в надіндивідуальній перспективі позиції розширені за принципом важливості для виживання та функціонування суспільства в цілому і незалежно від того, що вважають з цього приводу люди.

К.Девіс та У.Мур здійснили спробу неупереджено, безсторонньо, оминаючи оцінні та моралізаторські аргументи, пояснити сам феномен соціальної стратифікації. Головна функціональна необхідність, що зумовлює універсальне існування стратифікації, пов'язана з тим, що будь-яке суспільство стикається з неминучою проблемою розміщення індивідів і стимулювання їх усередині своєї соціальної структури. Як функціонуючий організм, суспільство мусить певним чином розподіляти своїх членів по різних соціальних позиціях і спонукати виконувати пов'язані з цим обов'язки.

Тези Девіса й Мура сьогодні вже поза дискусіями й мають радше історико-соціологічну значимість:

- деякі позиції в суспільстві функціонально важливіші за інші;
- тільки невелике число людей у будь-якому суспільстві мають якості, що вможливають виконання цих більш відповідальних функцій;
- суспільство відкриває доступ до дефіцитних і необхідних благ, щоб спонукати обдарованих людей нести нелегкі навантаження, опанувати знання і навички;
- цей нерівний доступ до благ та дефіцитних ресурсів (наприклад, унікальних засобів підтримки здоров'я) призводить до того, що різні стра-ти мають неоднаковий престиж і повагу;

- престиж і повага, права і переваги створюють інституціоналізовану нерівність, тобто стратифікацію;
- звідси соціальна нерівність між стратами за цими ознаками позитивно функціональна і неминуча в будь-якому суспільстві [4, с. 93–96].

Отже, в рамках функціонального підходу запропоновано вважати базовим *стратифікаційний порядок позицій*, де в самі позиції вмонтовані різні за якістю та обсягом матеріальні та символічні винагороди. Безособова, індивідуально неперсоніфікована нерівність слугує джерелом активізації рухливості індивідів у стратифікаційному порядку шляхом формування відповідних настанов, мотивів, прагнень. Підтримуючи й відтворюючи нерівність, суспільство створює інституціоналізований чинник власної динаміки та розвитку, який до того ж перебуває за межами досягнення оцінок на предмет справедливості чи несправедливості.

Між тим кожний ранговий показник здатен стати основою статусної ієрархії, а їхня сукупність формує загальний статус індивіда чи групи. Так, Г.Ленські розглядав рангові порядки для кожного члена соціальної групи або суспільства у вигляді множини паралельних площин, кожна з яких показує зміну певного статусу особи у часі. З часом її статус може підвищуватися або знижуватися. При цьому індивід чи спільнота посідають, як правило, різні статуси одночасно в межах різних рангових порядків (дохід, вік, посада, походження, влада, освіта, престиж тощо). Наприклад, можна мати високий статус за походженням, але бути бідним. В іншому випадку індивід може бути багатим, але не мати високого посадового статусу. Проте матеріали багатьох досліджень західних суспільств дають підстави стверджувати, що статуси індивіда за основними ранговими показниками з часом узгоджуються, стають консистентними.

Сукупний статус утворює своєрідну ламану лінію, яку називають *статусним (стратифікаційним) профілем*. Якщо один зі статусів за певним ранговим показником суттєво відрізняється від інших, з великою ймовірністю можна стверджувати, що в даний момент часу індивід є маргіналом щодо групи з близькими до його власного статусними профілями. Індивіди з близькими статусними профілями утворюють соціальні *страти*, які характеризуються певною субкультурою, частішими контактами між її членами, схожим стилем життя, способом споживання, соціальними практиками і більш-менш вираженою дистанцією, що відокремлює одну страту від іншої. За визначенням польського соціолога П.Штомпки, “соціальні страти (верстви) — соціальні категорії та групи пов’язані реальними *об’єктивними та суб’єктивними* зв’язками, що різняться між собою груповими шансами здобуття суспільно значимих благ (багатства, влади, престижу, освіти, здоров’я тощо), а також рівнем і способом життя, типовою ідеологією та звичаями” [11, с. 371].

Від другої половини ХХ століття дедалі більшої популярності набувають спроби виявляти та описувати страти не на підставі “позиційних” ознак (ознак місця, яке індивід посідає в певних структурах), а з огляду на їхні практики, першою чергою, практики споживання (Дж.Дьюсенбері, М.Дуглас, К.Кемпбел). Верства виявляє себе через систему споживчих знаків і символів, а належність до неї визначається обсягом і якістю благ та

послуг, які споживаються чи якими користуються, тобто страта складається з індивідів із подібними, схожими практиками. Зрозуміло, що споживання є виявом матеріально-фінансового статусу, проте не обов'язково особистого статусу індивіда. Скажімо, споживання молодих людей найчастіше зумовлене матеріально-фінансовим статусом сім'ї.

Співвідношенню концептів “клас” і “соціальна страта”, намагання їх змістовно розрізнити, протиставити, субординувати присвячені численні інтерпретації в наукових публікаціях та навчальних посібниках [12, с. 35; 4, с. 42–44; 13, с. 15–16; 14, с. 290]. Найсуттєвішим є те, що вибір одного з них як вихідного, первинного одразу ж визначає напрям аналізу. Говорячи “клас”, дослідник вивчає сформовану й підтримувану дією найзагальніших чинників макроструктуру суспільства, динаміка якої вирішальним чином залежить від співвідношення класів та їхніх відносин. Натомість розмова про страти націлює на вивчення градаційних стратифікаційних порядків, які задаватимуться якоюсь одною ознакою або ж сукупністю їх (дохід, рівень освіти, престиж професії, практики споживання тощо).

Основні кон'юнкції вивчення стратифікаційних порядків

У соціології — і це складалося поступово — існує кілька основних радше кон'юнкцій, аніж дилем, в рамках яких здійснювався аналіз стратифікаційних порядків. Кожна з них фактично вимагала від дослідника від самого початку заявити про концептуальні передумови, задати переважний методологічний контекст, вказати термінологічну систему відліку. Наведу їхній перелік і стисло характеристику.

Об'єктивізм & суб'єктивізм. Соціологія, за інтенціями її основоположників і класиків, вивчає факти як “речі”, тобто те, що існує за межами індивідуальної свідомості, уявлень, оцінок та незалежно від них. Завдяки такому онтологічному статусу їх ще й досі називають “об'єктивними”, хоча в рамках нашої дисципліни значення і смисл такої характеристики зовсім не очевидні. Одначе вимога, згідно з якою чинники стратифікації кваліфікуються як об'єктивні, насправді є вимогою бути “науковим” у суто позитивістському сенсі й тому імперативна за природою. Володіння чи не володіння власністю, здобутий рівень освіти, його відповідність кваліфікаційним ознакам професії чи власної позиції, рівень отриманого доходу, наявність підлеглих, ступінь свободи у виконанні професійних обов'язків — такі ознаки можна спостерігати й недвозначно описати, використати в операціональних схемах, наприклад, у класовому аналізі в його неомарксистських (Е.Райт) чи немарксистських версіях (Дж. Голдторп та ін.). Утім, лише для ригористичного позитивіста звинувачення в “суб'єктивізмі” звучить безапеляційно та переконливо, а почути його в сьогоднішніх дебатах майже неможливо.

Ще Т.Парсонс вирізнив три підходи до вивчення соціальної стратифікації:

- “самооцінний”, або метод “класової ідентифікації”, коли соціолог надає право респондентові віднести самого себе до певної уявної шкали класового складу населення;
- метод “оцінки репутації”, за якого опитуваним пропонують виступити в ролі експертів, тобто оцінити соціальне становище один одного або відомих їм соціальних груп;
- “об’єктивний підхід”, коли дослідник оперує певним об’єктивним критерієм соціальної диференціації; найчастіше цей підхід базується на соціально-класовій шкалі, пов’язаній із поняттям соціально-економічного статусу, який визначається трьома змінними — престижем професії, рівнем освіти й доходом [4, с. 93].

Згідно з такою неформалізованою конвенцією, заведено говорити про об’єктивні та суб’єктивні стратифікаційні порядки. Об’єктивні — це переважно метричні чи порядкові шкали, що вимірюють позиції індивіда в різних зрізах стратифікаційної системи. Для економічної стратифікації, наприклад, це може бути шкала із сумами доходу за місяць чи рік, для владної — з посадовими рангами, для освітньої — з кількістю років навчання тощо. Якщо для певного індивіда (групи) вишикувати в один ряд усі об’єктивні шкали з позначенням на них місця, яке він посідає, а потім з’єднати всі позначки, то отримаємо його стратифікаційний профіль [15, с. 134]. Суб’єктивні стратифікаційні порядки — це самоідентифікація індивідів із певними соціальними групами, визначення ними свого місця в суспільній ієрархії, їхня оцінка престижу наявних груп, оцінка важливості чи престижу ролей, соціального самопочуття тощо [16, с. 22].

Суто суб’єктивістський підхід не надто поширений у соціології й має своїм результатом континуумну стратифікаційну ієрархію без очевидних границь між стратами (об’єднаннями професій чи занять), а найвідомішою з відповідних шкал є шкала престижу професій Д.Треймана. Проте поєднання, доповнення об’єктивних характеристик оцінними соціолога практикували вже в першій третині минулого століття. Так, Л.Ворнер для вивчення й опису класової структури американського суспільства у 30–40-х роках ХХ століття розробив стандартний індекс статусних характеристик, в якому взяв до уваги рівень освіти, місце проживання, особистий дохід та соціальне походження. В сукупності ці характеристики мали показати, який престиж мають сім’ї з різних соціальних класів. За результатами своїх досліджень Ворнер виявив шість класів (статусних груп) в американському суспільстві: вищий-вищий клас, нижчий-вищий клас, вищий-середній клас, нижчий-середній клас, вищий-нижчий клас, нижчий-нижчий клас [17].

На початку 1960-х років П.Блау та О.Данкен у книзі “Американська професійна структура” запропонували використовувати в аналізі стратифікаційного порядку й мобільності індивідів соціально-економічний індекс, що включає два об’єктивні показники (рівень доходу та рівень освіти), а також суб’єктивний — престиж професії (SEI); 100 первинно виокремлюваних позицій зводилися потім до 19, між якими і фіксувалася міжгенераційна мобільність. Проте така спроба кон’юнкції, що спиралася на добре

розроблений математичний апарат логлінійного аналізу, не мала активних прибічників та послідовників.

У суспільствах, що трансформуються, до яких належить і українське, традиційні критерії соціальної стратифікації втрачають свою силу і переконливість, і тому відбувається верифікація різноманітних стратифікаційних шкал або їх комбінацій. Здавалося б, стійкі та випробувані незалежні критерії (дохід, рівень освіти) не дають адекватної картини стратифікації в перехідному суспільстві, де, скажімо, значна частина джерел індивідуальних доходів належать до так званої неофіційної, або сірої, економіки [18]. У такій ситуації критеріями, що їх можуть доповнювати, ба й замінити, виступають самооцінка соціального і матеріального стану. Там, де дослідник перестає довіряти “об’єктивним” показникам, він починає віддавати перевагу стратифікаційній самоідентифікації індивідів. Таким чином, спостереження, що проводили в Україні С.Макеєв [19], Є.Головаха [20], С.Оксамитна та С.Бродська [21], О.Симончук [22], були переважно спрямовані на визначення класових ідентичностей.

Структура & діяльність. Найчастіше соціальну структуру уявляють як первинну конструкцію, що презентує морфологічні особливості конкретного суспільства. Особливості ж впливають із якості елементів, які в сукупності й утворюють структуру, зі способів залежностей та взаємозв’язків між ними. Під знаком структуралізму функціонували й еволюціонували у ХХ столітті лінгвістика (Ф.Сосюр), філософія (М.Фуко), літературознавство (В.Пропп), етнографія (К.Леві-Строс), семіотика (У.Еко). Засновниками структурного підходу в соціології справедливо вважаються К.Маркс та Е.Дюркгейм, а його розквіт збігся із домінуванням в академічній соціології США структурного функціоналізму у версіях Т.Парсонса та Р.Мертонна.

Бути структуралістом означає, по-перше, сприймати структуру як завершений результат, свідомо залишаючи поза науковою увагою весь той процес, що привів до її формування. Інакше кажучи, структурне дослідження в ортодоксальному вигляді є принципово асинхронним, таким що абстрагується від проблем часу і, зрозуміло, від проблем виникнення, становлення, розвитку взагалі. По-друге, структура, що існує незалежно від індивідів та їхніх об’єднань, перебуває також за межами індивідуальних чи групових впливів, недосяжна для них. По-третє, поведінка людей та спільнот, думки, настанови в основних рисах диктуються саме структурою, впливають з неї, можуть бути редуковані до неї. В цьому розумінні, структурне пояснення — це редукція того, що спостерігає соціолог, до характеристик позицій (чи “місць”), що їх посідають індивіди в даний конкретний момент. Воно не претендує на універсалізм, проте встановлення обмежень на пояснення залишається завданням переважно емпіричним.

Діяльнісний підхід (акціоналізм) пов’язаний із концептуальними поглядами на дію М.Вебера і, особливо, з розгорнутими у теорію синтезами та міркуваннями Т.Парсонса щодо соціальної дії. Оскільки діючий індивід виступає тут стартовою точкою, то вже немає потреби розглядати структуру суто як результат, вона відтворюється індивідуальними та груповими діями, а відповідні практики є стільки похідними від структури, скільки й тим,

що активно впливає на стратифікаційні процеси й активізує динаміку соціальних структур. У другій половині ХХ століття здійснено низку плідних у теоретико-методологічному плані спроб подолати протиставлення структур і дії в рамках напрямів, що існували під різними назвами: “діяльнісно-активістський”, “діяльнісно-структурний”, “конструктивістсько-структуралістський” [23, с. 42–43]; тут варто згадати такі різні теорії суспільства, як теорія структурації Е.Гіденса, теорія самовідтворюваного суспільства А.Турена та його заклик повернути у фокус теоретичної уваги “діючу людину”, теорія активного суспільства А.Етціоні й теорія соціального становлення П.Штомпки.

У цій перспективі суспільство трактується як процес відтворення, змістом якого є взаємодія соціальних акторів у контексті наявних структур, причому як самі актори, так і умови їхніх контактів та виборів змінюються в перебігу таких взаємодій. Суспільство, зазначає О.Куценко, не можна вважати константою, деякою наперед заданою і незмінною фактичністю; воно є феномен принципово незавершений, постійно змінюваний, якщо і не в основах, то у важливих деталях. Джерелом змін слугує порядок раціональних і випадкових людських виборів та переваг, що не жорстко алгоритмізований, хоча імперативи традицій, стереотипів, правил, норм і наявних ресурсів досить відчутні [24, с. 49–52]. Структура, згідно з концепцією “подвійності” Е.Гіденса, — і результат, і процес; вона обмежує дію, нав’язуючи правила; вона відкриває можливості вже самим фактом, що надає, постачає в розпорядження ресурси індивідуальної та колективної дії.

Водночас за межами власне теорії соціальної дії для характеристики активності індивідів чи груп застосовується термін “практики”. При цьому під “соціальними практиками” розуміють стійкі зразки взаємопов’язаної та взаємно зорієнтованої рольової поведінки різних соціальних суб’єктів (індивідів, організацій, груп). Так, на думку Т.Заславської, соціальні практики — це конкретні форми функціонування соціальних інститутів. Загальною ж формою реалізації кожного інституту слугує не що інше, як сукупність соціальних практик у певній сфері [25, с. 507]. Практики, які в підсумку матеріалізуються в ієрархічні порядки, називатимемо *статусоформувальними практиками*. Це може бути, наприклад, схожий спосіб життя, смаки й уподобання, звичаї та традиції, участь у релігійних обрядах, ідеологічні погляди тощо.

Отже, статусоформувальні практики — система взаємопов’язаних вчинків і дій, здійснюваних соціальними суб’єктами у просторі нерівностей суспільства з метою закріплення соціального становища чи підвищення соціального статусу. Такі практики вибудовуються індивідами на підставі життєвих уявлень, цілей і домагань, власних потреб і ресурсів їх досягнення, а також на засадах життєвих стратегій, які можна розглядати як певну спрямованість поведінки, обумовлену різними обставинами й умовами індивідуального та групового існування.

Сконструйовані спільноти & реальні групи. Соціологія оперує сукупністю термінів і понять, частина з яких має очевидні емпіричні референти, тож можна впевнено стверджувати, що певний феномен дійсно існує, а яко-

мусь не можна увідповіднити доступні для сприйняття утворення. Скажімо, організації існують у всій своїй матеріальності: будівля, розподіл владних повноважень та професійних обов'язків, регламент діяльності, система санкцій та винагород для співробітників тощо. Однак сім'я як соціальний інститут не має подібних чуттєво незаперечних еквівалентів; вона "існує", але у якийсь інший спосіб. Ось і "клас" для М.Вебера, на відміну від К.Маркса, — сконструйована спільнота, гранична генералізація, щодо якої питання про її існування просто некоректне. Кілька десятків років тому П.Бурдьє не менш рішуче говорив про "класи на папері".

Дискусія про "реальність" класів сьогодні майже припинилася й ведеться лише в навчальних аудиторіях із суто дидактичною метою. Вона не дала позитивних результатів і тоді, коли до неї залучалися провідні фахівці структурного аналізу — можливо, через її вихідну безплідність, адже позитивних наслідків для організації емпіричної роботи чи теоретичних міркувань не видно ані в результаті припущень про існування, ані в разі визнання сконструйованості спільнот. Між тим відомо, що переважна більшість категорій та спільностей, якими оперують соціологи, здобуті в перебігу простих чи складних обчислень та класифікаційних процедур, тобто вони сконструйовані шляхом селекції ознак та подальших калькуляцій.

І цю обставину вже давно не розглядають як органічну ваду дослідницьких зусиль або таке обмеження, що ставить під сумнів їхню надійність чи навіть науковість. Навпаки, множинність структур свідчить лише про неможливість існування універсальної, найголовнішої структури. Що стосується спільнот (об'єднань людей), то класи залишаються найзагальнішими генералізаціями, проте це зовсім не означає, що в плані евристики, пояснювальних можливостей вони теж найзагальніші. Насправді емпіричному уточненню підлягають саме такі можливості, й тільки після такого уточнення досягається коректність оперування поняттям класу як пояснювальним конструктом.

Водночас загальновідомо, що існують — у прямому розумінні слова — реальні соціальні групи, які, на думку окремих російських соціологів, мають бути предметом соціально-структурних розвідок [26; 27; 28]. Група реальна тоді, коли об'єднує індивідів із схожими економічними, політичними чи духовними потребами та цінностями, а регуляція поведінки всередині групи згідно з навколишнім світом здійснюється засобами формальних і неформальних норм і санкцій, які, до того ж, підтримують цілісність групи, її дієздатність, певний рівень солідарності та самоорганізації [29]. Як зазначає російський соціолог Н.Тихонова, "реальні групи виступають суб'єктами й об'єктами соціальних відносин (влади, експлуатації тощо). Вони мають потреби й інтереси, які можна виміряти. У них спільні соціальні норми, схожі цінності, взаємна ідентифікація, подібна мотивація, символи, стиль життя. Для них характерні самовідтворення, відмінна від інших груп система соціальних цінностей" [30].

Позиції & диспозиції. Уявлення про "соціальний простір", введене у широкий соціологічний обіг П.Сорокіним, передбачає існування кінцевої множини "місць", дискретних локальностей різного змісту та якості, що здатні

утворювати різні конфігурації шляхом згущення чи, навпаки, розрідження. К.Девіс та У.Мур наполягали на “вмонтованості” в такі місця, а точніше, позиції, систем матеріальної й символічної винагороди. Індивіди мають більші або менші шанси посісти привабливі для них позиції або бути витісненими на непривабливі. Цим, однак, не вичерпується взаємодія індивіда й позиції. Згідно з поширеною думкою, люди тією чи тією мірою мають відчуття власної позиції в соціальному просторі (здатні визначати її в термінах “вище–нижче”, “ближче–далше”, “поміж” тощо), а також спроможні розвинути усвідомлення обмежень та можливостей, що притаманні їхній локалізації.

Крім того, з позиціями, як наполягає П.Бурдье, пов’язані різні види капіталу, які завдяки своїй природі спричинюють до уречевлення соціального простору, побудову різноманітних соціальних ієрархій з неоднаковим розподілом шансів індивідуального контролю локального простору. Адже способи переміщення, типи транспорту, розмір житла у місті або земельних ділянок у сільській місцевості у переважній більшості випадків відповідають позиції індивідів у соціальній ієрархії. Зрештою, робить висновок П. Бурдье, “здатність панувати у привласненому просторі, насамперед за рахунок привласнення (матеріальним або символічним шляхом) тих дефіцитних благ, які розподіляються в ньому, залежить від наявного капіталу” [31, с. 43]. У результаті капітали інкорпорується, тобто перетворюються у систему особистісних якостей, намірів чи готовності діяти певним чином — позиції перетворюються в диспозиції.

Із поняттям інкорпорованого капіталу тісно пов’язаний зміст і такого важливого поняття соціології П.Бурдье, як габітус, що походить від латинського слова *habere* — мати, володіти. У біології ним позначають певну сукупність видових ознак, властивих конкретній живій істоті. Пошукам П.Бурдье у цьому напрямі притаманне прагнення зайняти певну проміжну позицію між структуралістським соціологічним реалізмом, який зводить соціальну дію до її структурних засад, і соціологічним номіналізмом веберівського типу, де на першому плані — суб’єктивний смисл дії, спрямованої на досягнення свідомої мети. Він зауважує, що поняття габітусу вигадане ним, аби краще усвідомити той парадоксальний факт, що людська поведінка може бути об’єктивно зорієнтованою на досягнення певної мети, не будучи водночас свідомо на неї спрямованою. Йдеться про поведінку, яка не є чітко усвідомлюваною (раціональною, у розумінні М.Вебера), та водночас не є й механічно детермінованою. Габітус, згідно з Бурдье, — це певна система особистісних диспозицій, набутих у процесі досвіду і здатних змінюватися залежно від обставин місця і часу. Це певне властиве людям “чуття гри”, яке дає змогу їм адекватно орієнтуватися у безлічі конкретних життєвих ситуацій, де далеко не все передбачено правилами, які інколи створюються саме в процесі гри [31, с. 46].

Сталі & “емерджентні” чинники стратифікації. П.Блау звернув увагу на те, що в посткомуністичних країнах непередбачувано з’являються, а отже, й “несподівано” починають діяти новоявлені чинники утворення нових стратифікаційних порядків. Свої систематизовані уявлення з цього

приводу він назвав теорією емерджентності — раптовості появи незвичних критеріїв соціальної нерівності [32]. Російський соціолог М. Черниш зазначає, що емерджентні чинники — це “зовнішні, структуроформувальні ознаки, які в різні моменти часу можуть “вклинюватися” у виробництво соціальної нерівності”. За нормальних обставин вони функціонують як незалежні змінні й детермінують інші ознаки, що характеризують соціальний статус індивідів, великих груп населення. У російському контексті до таких М. Черниш відносить територіальний поділ (столичні та провінційні міста), відмінності у поколіннях, включеність у глобальний інформаційний простір, в інформаційні мережі [32, с. 82–83]. В. Ядов додає до емерджентних стратифікаційних порядків поділ на титульні та інші нації, оскільки останні є в нерівному становищі щодо титульних, скажімо, росіяни в Чечні та чеченці в Росії [33, с. 43].

Отже, існують *сталі* (традиційні) стратифікаційні порядки та *нестійкі*, емерджентні, тобто нові (ще не усталені остаточно) статусоформувальні ознаки та практики. Тому будь-які нові ієрархії та, відповідно, статусоформувальні практики виникають унаслідок матеріалізації зусиль соціальних суб'єктів, які прагнуть опанувати ці нові можливості, пристосуватися до нових обмежень та дістати доступ до раптово виниклих ресурсів. До емерджентних статусоформувальних практик можна віднести прагнення долучитися до нових технологій, установку на раціональне використання свого часу, активну фінансову поведінку, турботу про здоров'я та зовнішній вигляд тощо. На думку Е. Гіденса, прагнучи відчуття безпеки, “актори” раціоналізують свій світ [34, с. 449], наполягають на легалізації емерджентних практик, на їх індивідуальному або суспільному визнанні.

Таким чином, відмінності в інтерпретації деяких концептуальних уявлень щодо соціальної стратифікації ніби надають усій їх сукупності виразно еkleктичного характеру. Проте незаперечним є й інше — різноманіття традицій, підходів, напрямів та шкіл розширює теоретико-методологічну базу аналізу, а також можливість конструювання досконаліших технік дослідження. Як зазначає В. Ядов у преамбулі до своєї нещодавньої роботи, “множинність теоретичних підходів — це не збитковість, а багатство соціології” [33]. Останнє й означає, що релевантною стратегією вивчення стратифікаційних порядків стає багатовимірний аналіз їх у контексті концептуальної триади “позиції — диспозиції — практики (діяльність)”.

Література

1. *Макеев С.* Статус класового аналізу в сучасній соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 81–91.
2. *Blau P.* Inequality and Heterogeneity. — N.Y., 1977.
3. *Wright E.O.* Class Structure and Income Determination. — New York; London; Toronto; Sydney; San Francisco, 1979.
4. *Радаев В., Шкаратан О.* Социальная стратификация : Учебное пособие. — М., 1996.
5. *Куценко О.Д.* Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе: Попытки западной социологии. — Харьков, 2000.

6. *Зиммель Г.* Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования // Зиммель Г. Избранное. — М., 1996. — Т. 2. — С. 301–465.
7. *Вебер М.* Основные понятия стратификации // Человек и общество: Хрестоматия / Под ред. С.А.Макеева. — К., 1999. — С. 85–107.
8. *Вебер М.* Основные понятия стратификации // Социологические исследования. — 1994. — № 5. — С. 169–183.
9. *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
10. *Weber M.* Economy and Society. — New York, 1968.
11. *Штомпка П.* Социология. Анализ современного общества. — М., 2005.
12. *Reisman L.* Inequality in American Society: Social Stratification. — Glenview, 1973.
13. *Kraus I.* Stratification. Class and Conflict. — New York, 1976.
14. *Гіденс Е.* Соціологія. — К., 1999.
15. *Дворецька А.В.* Соціологія : Навчальний посібник. — К., 1999.
16. *Голенкова З.Т., Витюк В.В., Гридчин Ю.В., Черных А.И., Романенко Л.М.* Становление гражданского общества и социальная стратификация // Социологические исследования. — 1995. — № 6. — С. 14–24.
17. *Уорнер Л.* Социальный класс и социальная структура // Рубеж. — 1997. — № 10–11. — С. 42–57.
18. *Чапська І.* Майновий стан громадян у суспільстві, що трансформуються // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 3. — С. 63–75.
19. *Макеев С., Оксамитная С., Швачко Е.* Социальные идентификации и идентичности. — К., 1996.
20. *Головаха Е.И.* Изменение социальной структуры и формирование среднего класса в Украине // Социологический журнал. — 1997. — № 4. — С. 37–42.
21. *Бродська С.С., Оксамитна С.М.* Класова самоідентифікація населення України // Наукові записки НаУКМА: Соціологічні науки. — 2001. — Т. 19. — С. 44–49.
22. *Симончук Е.В.* Средний класс: люди и статусы. — К., 2003.
23. *Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С.Макеева.* — К., 2003.
24. *Куценко О.Д.* Діяльнісно-структурна парадигма суспільства як системи, що саморозвивається // Проблеми розвитку соціологічної теорії. — К., 2002. — С. 49–66.
25. *Заславская Т.И.* Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция. — М., 2003.
26. *Шкаратан О.И., Сергеев Н.В.* Реальные группы в социальной структуре современной России // Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность / Под ред. Т.И.Заславской. — М., 2000. — С. 253–265.
27. *Шкаратан О.И., Сергеев Н.В.* Реальные группы: концептуальный подход, эмпирическое исследование // Общественные науки и современность. — 2000. — № 5. — С. 33–45.
28. *Шкаратан О.И., Тихонова Н.Е.* Занятость в России: социальное расслоение на рынке труда // Мир России. — 1996. — № 1. — С. 94–153.
29. *Сергеев Н. В.* Ранжирование критериев стратификации методом энтропийного анализа. — <http://www.socio.ru/wt/3-02/Sergeew.htm>.
30. *Тихонова Н.Е.* Социальная стратификация российского общества: ресурсный подход. — http://hse.ru/temp/2006/04_04-06_conf_texts.shtml.
31. *Бурдые П.* Социология политики. — М., 1993.
32. *Черныш М.Ф.* Социальные институты и мобильность в трансформирующемся обществе. — М., 2005.
33. *Ядов В.А.* Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций : Курс лекций. — СПб., 2006.
34. *Ритцер Дж.* Современные социологические теории. — СПб., 2002.